Book-Post

To,

23

If not delivered
please return to :

EDITOR,
THE VEDIC PATH,
P.O. Gurukul Kangri,
(U.P.) 249404.

श्रीगणेशाय नमः नत्वा विश्वेश्वरं सांबं कृत्वा च गुरुवंदनं सिद्धांतकौमुदीव्याख्या क्रियते तत्त्वबोधिनी १ विघ्नवि
घातायकृतं मंगलं शिष्यशिक्षार्थं निबध्नन् चिकीर्षितं प्रतिजानीते मुनित्रयमित्यादिना त्रयोऽवयवा यस्य त्रयं संख्या
या अवयवे तयप् द्वित्रिभ्यां तयस्यायच् मंतारो वेदशास्त्रार्थतत्त्वावगंतारो मुनयः मनेरुच्चेस्योऽणादिकः क्तेन
नेरत्त उकारः मनेः परइन्प्रत्ययश्च गुणश्च मुनेरु भवति किदित्यनुवर्तनात् परकरणाद्वा तेषां पाणिनिका
त्यायनपतंजलीनां त्रयं मुनित्रयं ननु स्वयंभुवे नमस्कृत्येत्यत्रेवात्रापि नमःस्वस्तीत्यादिना चतुर्थी स्यात्
मैवं उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति वदतामाप्तानां नमस्करोतिदेवानिति वत् द्वितीयायाएव प्रा
प्तत्वात् किंच नमः स्वाहा स्वधेति त्रिपदे नमःशब्दस्य जपकत्वात् योगे चतुर्थी न भवति अर्थवद्ग्रहण
परिभाषया स्वयंभुवे नमस्कृत्येत्यत्र तु स्वयंभुवे नमस्कृत्य पितुरित्यर्थे विवक्षायां क्रियायोपपदस्य
त्यादिना चतुर्थी तिङ्न्तएव स्फुटी भविष्यति नचैवं नमःस्वस्तीति सूत्रे नमःपदं व्यर्थमिति शंक्यं हरये नम
इत्यत्र हरिमनुकूलयितुमित्यर्थे विवक्षिते संबंधसामान्ये षष्ठ्याः प्राप्ताया तदपवादत्वात् तस्मावश्यकत्वात् ॥
तदुक्तं हरिणा तेषां पाणिन्यादीनां सूक्तीः सूत्रवार्तिकभाष्याणि वानोक्तमिति समुदायिनां मुनीनामेवोक्तीरिति
सूत्रवार्तिकभाष्याणीत्यर्थः न त्वयं मुनित्रयस्योक्तीरिति व्याख्याने पि मुनिसमुदाये न १

वैकल्पिकत्वेनपाठस्य तु द्वित्वप्रयोगासिद्धिरस्यापरिनिष्ठिततवेन तैनैवशास्त्रस्यकृतार्थत्वात् लिटि धातोरिति द्वित्वस्य अ
वचनरूपत्वात् स्थान्यादेशत्व स्वीकारेणभेदात् पक्षतो एवंमनोरमायाएकस्यैवाक्तविकल्पत्वाएकस्मादेवप्रवर्त्तत इति एकः प
वपरयोरितिसूत्रे भाष्येऽसिद्धोचितत्वात् कथंपुनर्द्वित्वप्रवृत्तिरन्यथाद्वित्वानंत्यापत्तेरित्यादि तदनवधाननिबंधनं तत्रा
धानादित्याश्रयद्वित्त्वाचेतेन ह्यचि देवैकस्मिन्प्रयोगेऽनुष्ठानादित्याश्रयप्रवृत्तेरेवासिद्धत्वात् तत्त्वान्वतुसकृत्वा प्रवृत्तेः
आनंत्यापत्तिरपिप्रकृतेनदोषः प्रकृतेचसानास्ति द्वित्वस्य तु निरंशत्वादनंत्यापत्तेः क्वचिदिष्टत्वाविकल्पनीयायाल
घवाख्यमवृत्ताविवविश्रांतिकल्पनादन्यासग्रहणं प्रत्याख्यानं अतएवसर्वं स्यहेतुस्थापिनपुनःपुनःप्रवृत्तिरित्या
दुः नन्वत्र इकोयणचि इतिशाकलत्वेनरूपांतरमापद्येत मैवं समासेऽनन्तनिषेधात् नन्वनित्यसमासएवतन्निषेध इति
वाच्यं सिन्नित्यसमासयोशाकलप्रतिषेध इति वार्तिकस्यानित्यग्रहणस्य भाष्येप्रत्याख्यानत्वात् मनोरमायांतुजश्चे
नदकारेकृते तस्य द्वित्वंनेत्याघाश्रयेन सकारद्वित्वे नाष्टोविसर्गद्वित्वेनषोडशेत्युक्तं द्विधमित्ति यद्यपिधस्य जश्त्वेन
दकारेध द्वयं नास्ति तथापि भूतपूर्वगतिमाश्रित्यैवमुक्तम् सुप्सुपास इति कर्त्तृकरणेकृतावहुलमिति तृतीयासमासः
ननिक्रमीषदुर्लभः सुधीशब्दस्य आयतेः संप्रसारणे ननिष्पन्नत्वेन संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपापत्तेरितिचेन्मैवं संप्रसा
रणपूर्वत्वे समासे [illegible] नांगृहणमितिवार्तिकोक्तेः नचैवसपिन सुधियोरितियणिषेधः शंक्यः। आङ्त्वेनप्रत्ययेपरत
एवतन्निषेधस्यप्रवृत्तेः सुपीत्यनुवर्त्यसुपिपरजएवपरनिषेधोऽद्ध्यात्तुशस्ति अत्ररेफस्यद्वित्वन्न द्वित्वप्रकरणेर
हाभ्यामितिसाद्रात् तेना [illegible] निमित्तभावेनरेफस्यकार्यित्वबाधनात् सुप्सुपास्य इत्यादौ तु स्थानिवत्त्वेनानिमित्तत्वानि
कोनबाधते तस्मात् दित्युरैस्यवाच्यत्तुपितुषसइत्यादि निर्दिष्टाद्वारोपकात् सतकारस्यात् द्वित्वंभवत्येव तच्चेतस्तो

मपिनिषिद्धं भवतीति पुमस्तुस्व इत्युच्यते इत्यनुवर्त्तनादेतल्लभ्यते दधिमध्वित्यादौ तु गाग्यमोमामस्तु अस्ति हि तत्कालिकोपाद
र्शनं सङ्घ लोपइत्तिप्रसक्तो विशेषणाभावेप्रत्ययलक्षणेन तु कार्यादेवेतिदिक् संयोगान्तस्य तदन्तस्येति अन्त्यौ सपरिमाष
चेतिभावः यद्यपि विशेषणेन तदन्तविधिर्नास्ति संयोगस्येत्येवमत्रापि तु युक्तं तथापि प्रत्येकसंयोगसंज्ञेति पदेत्तिपदेषष
ष्ठ्यन्तोसादौ लोपं वारयितुं संयोगान्तवतो यस्येति द्विवचनान्ते तत्समासे [illegible] मनोरमायां स्थितम् यणः
प्रतिषेधइत्ति वाचनिकमिदम् यथा वाच्यो मारव्यः मारव्या चहुधा ऊ लोमत्ती सत्तो ऊलत् [illegible] एवलोपोविधी
यत इत्ति अन्तरङ्गे लोपे कर्त्तव्ये बहिरङ्गस्य यणो ऽसिद्धत्वमितिवाच्यम् षष्ठीपरिभाषात्रैपादिकमन्तरङ्गलोपंन पश्यतीति
वाच्यं कार्यकालपक्षाभ्युपगमात् न च नाजानन्तर्य इति निषेधः उत्तरकालप्रवृत्ते लोपे ऽजानन्तर्याभावात् तदुक्तं संयो
गान्तलोपे यणः प्रतिषेधः न वा झलोपो बहिरङ्गलक्षणत्वेति चत्वारिरूपाणीति इत्युधकारस्य द्वित्वे जश्त्वे च कृते पर्वत्रासिद्धी
यद्वित्वइतिजश्त्वा ऽसिद्धत्वाभावेन लक्ष्यभेदासुन्दकारे द्वित्वप्रवृत्तौ रूपाधिक्यमस्ति अत्र केचिदाहुः उकारात्परस्य यरो
द्वित्वे कृते पुनरुकारात्परस्य यरो द्वित्वं न भवति निमित्तभेदाभावादित्याशयेनेदमुक्तमिति तेषां तु दादिगेएवत्र [illegible] सत्र
रहस्य स्यात् [illegible] परास्मिन्निति तिस्यात् निवन्धात् [illegible] संप्रसारणाद्वितिवस्यत्वं नेति समाधानं ग्रन्थ [illegible] विकल्पेत तन्निमित्त
स्यत्तिटो भेदाभावादिति दिक् अन्ये तु धकारस्य जश्त्वे कृते पर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वइतिजश्त्वा ऽसिद्धत्वाभावाद् धकारे पुनर्द्वि
त्वं भवत्येव व्यक्तिभेदात् अत एव सध्युपं त्वित्यादौ परस्य वर्णौ द्वित्वं भाष्यकृतोदाहृतं षट्सन्तइत्यत्र सकलस्य द्वित्वसिद्धये पू
र्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति मनोरमायामप्युक्तम् एवं धकारेपि द्वित्वस्य पुनःप्रवृत्तौ दूषणाभावः आर्षमिक द्विर्वचनस्य स्थानेद्वि

वेस्वादिस्म नोरसनायांस्थितं द्विर्वचनादौ चेति यल्लोपादयः आदेशकार्यं वरे इति लुप्तस्य स्थानिवत्त्वनिषेधात् लोपः स्यात् स्वरे येो
आदेशः सन स्थानिवदिति वाच्यं एकविकल्पाभावे पि निपातनात् हुहुः सप्तम्यां लुकु च अथादाह रागानि पदान्ते । कानि सन्ति । कौस्तः
इत्यणादेशयोः कर्त्तव्ययोः अस्तेर ल्लोपो न स्थानिवत् न चेकारौकारयोः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वस्य सत्वात् यद्वा । गावः । जौ वेत्ता
दोवाकारस्यावङि कर्त्तव्ये अच इत्यल्लोपो न स्थानिवदिति तुल्यहार्पि अत्र लोपस्थान्यकारात् पूर्वत्वेन हृत्वादेकारस्य द्विर्वचने सुधुपा
स्यः नाजानन्तर्य इति निषेधात् रंगपरिभाषात्र न प्रवर्त्तते स्थानिवद्भावनिषेधसामर्थ्यात् एवं कृते पि दत्यत्राप्युक्तं वरे यापावरः
यातेर्यङ् ताच्छब्द यङ इति वरच् अतोलोपः स च आतोल्लोप इटि चेत्यालोपे कर्त्तव्ये न स्थानिवत् यलोपे यातिः यावतेर्यङ् न्तात्
स्थानिवद्भावात् ननु यदि यल्लोपविधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधः तर्हि कथं वाय्वोरिति उच्यते अग्निं कृ चकि रंगानि ति परणो सिद्ध
य त्वात् स्वरति रहावेवा ल्लोपो यल्लोपः न च नाजानन्तर्य इति निषेधः उत्तरकार्ये अच आनन्तर्यं यत्र तत्रैव सत् सुपक्षात्
किं चात्र स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवदिति वार्त्तिकमस्तीति नान्यः स्थानिवदेव भवतीति न दोषः स्वरे चिकीर्षकः इकारस्योल्लिनी नुदा
त्ते त्वेकस्य सनो ऽतो लोपो न स्थानिवत् न च लितीत्यादिना मध्यमकरके इत्यादेशो सावशात्वात् सवर्णानुस्वारयोः शिण्ढि अस्तोर ल्लोपो न स्थानिव
त् यद्यप्यनुस्वारो न स्थानिभूतादचः पूर्वः इति न सवर्णे कर्त्तव्ये अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वप्रसंग एव नास्ति तथापि विधि निर्धारा अनुस्वारोपि पूर्वस्य
वेत्यसंगात् ननु सवर्णग्रहणे माध्ये अनुस्वारोपादानं शक्यम् इति किमर्थं अनुस्वारग्रहणेन लसं यथा अग्रहणं सावेव परसवर्णे स्तेवे
वेति संभाव्येत न तथा च परसवर्णप्रसंगः शिंषन्ती त्यादौ न स्थानिवद्भावनिषेधं अनुस्वारग्रहणं एवं यवरे अजादेशस्य प्रसंगो नास्ति पानि
रित्यादौ न लोपस्य स्थानिवद्भावनिषेधं वरे ग्रहणात् यलोपग्रहणं दीर्घ प्रतिदीव्युः प्रतिदीव्ना हलि चेति दीर्घे कर्त्तव्ये अल्लोपो न
स्थानिवत् यणादेशस्य स्थानिवद्भावे लोपाजादेश एव न स्थानिवदित्युक्तत्वात् ननु हलि च उपधायां चेति दीर्घो परस्याकियौः गिर्योः विक्ष
नुरित्यादिसिद्धं जशि । सग्धिश्च समे अदन्तेर्घि अदे निवत् घस्लादेशः घसिभसोर्हलि उपधालोपः लोपः ।

पंचवती समासपदत्वयोजनत्वाभाष्ये वेदनिता माथितिक इत्यस्याप्युदाहृतत्वान्न तस्यैवैयर्थ्यशंका कार्या यद्यपि पंचडोऽकारलोप
स्य स्थानिवद्भावाभावेनापि एकाच उपदेशे नुदात्तादित्यत्र विहितविशेषणे दृष्ट एव पंथाप्रवृत्तो निर्देशः तन्न विवमिदित्तिरूपं
सुवैधात्वं तथापि माथितिक इत्येतत्सिद्ध्यर्थं समपद्धो भ्युपगंतव्यः नचमथित परणमस्य माथितिक इत्यत्राक्ति दस्य पर्यायमिति
ठकि इकादेशोपक्रतेत्यस्येति लोपादिसु सुकां तादित्तिठकः स्यानेयुसज्यमानोयः कादेशः सोयस्लोपस्य स्थानिवद्भाव
शेषोरकार उच्चारणार्थ इत्यभ्युपगमे अल्विधित्वे न स्थानिवद्भावा [?] ठक्साठस्यानिक इकादेशोऽत्र न भवतीति कादेशाप्रसक्ते
र्माथितिक इति रूपासिद्धेः किमनेन न पंचमीसमानमपदाश्रयेणेति वाच्यम् मथितपयतेः क्विपि टिलोपे णिलोपयोर्विरप कते ला
पे च मथित् तेन चरति माथितिक इत्यत्र चरतीति ठकि तस्य कादेशासिद्धेय तत्पदत्स्या च अपकत्वात् न चात्र स्थानिवद्भा
वं विना इकादेशापवादः कादेशः सुपरिहरः नापेताद्यशा कल्पनायां मानाभावः शंकोमाथितिक इति भाष्योदाहरणस्यैव
मानत्वादिति स्यादेतत् पर्वत्वस्य सावधित्वेन संनिहितस्यैवावधित्वमुचितं सतिहित वे रूपं स्थानीभूतादेशप्रतिनिमित्तं च
तत्र तावत्स्थानी नावधिः तस्यादेशेनापहारात् नाप्यादेशनिमित्ते वैयाकरण इत्यत्रै ऐकादेश स्थायादेशापत्तेरित्यपा[?]
ह अचः पर्वत्वेनहष्टस्येति पर्वत्वमुपलक्षणं न तु विशेषणमिति भावः न पदांत पदांतादिनां वरेत्तानां छंदः स्तेविधि
शब्देन कर्मषष्ठ्यंतस्य समासः विधिशब्द [?] भावसाधनो विधानं विधिरिति सचकृदंतत्ते श्रूयमाणत्वात्सक्संवध्यते पद
स्य चरमावयवइति वृद्धिं वेतीतिवक्ष्यती: [?] वार्तीति वक्ष्यवाः तमाच षष्ठवक्यति तत्तोविवृ [?] टहलोपोद्यौरितिवल्लो
पो न टिलोपस्य णिलोपस्य वा स्थानिवत्वात् नच सुवंतास्मिन्जितिहर त्यादिनते [?] सुपापद त्वान्नपदांतेतिनिषे
धः शाकयः विधेयस्य पदानवयवत्वात् पदांतस्य स्थाने विधौनेतिव्याख्याने तु न पदांतेतिस्थानिवत्वनिषेधाहृत्तोपः स्यादे

तनि त्यंगां तिलिं नं तत्तु स्यात्ति भत्ता दुकारा स्सर्वं मिति नन्विदं न प्रयोजनं बहिरंगस्य परत्वाभ्यासि कृत्वादि डागम स्वा न्तापुंसके नव
नाजानंतर्य इति निषेधः यत्रांतरंगे बहिरंगे वा योरानंतर्यं मिति हरदत्तादिमते निषेध प्रवृत्तावपि उत्तरकार्यपत्वाच्च
आनंतर्यमाश्रित्ये तत्र बहिष्पूर्वकृप्तिर्नेत्तिकै यत्न ते तदभावात् नचैवमपि अपीपचन्निति प्रयोजनं भवत्येव इहहि
अंतरकारस्य वङ्कारस्य च अतोऽङण इति परकयत्वे तस्य च परादिवद्भावात् ऊि ग्रहणेन ग्रहणे सति सिजभ्यस्ते
ति जुस् प्राप्नोति णिलोपस्य एकादेशस्य वा स्थानिवद्भावान्न भवतीति वाच्यं वेत्तोर्हि लङो वानंतरोऽःसंभवतीति तस्मा
इत्वर्थी द्व्यस्तादपि लङ एव केजुस् विधानात् न च सिवासाहवपी त्वलुङ् एव ग्रहणमस्त्विति वाक्य विप्रतिषेधे परामिति
परमात्त्व पर्स्यवातौ वल्लीय स्यात् नचैवमनयदन्त स्तादित्यदादेश स्य निवारणाय पंचमी समासपक्ष आवश्य
क इति वाच्यम् वङ्कारस्य अंतरकारस्य चातो गुण इति पररूपे कृते भ्याभावाददादेशाप्रसक्तेः अत्र त्वेकादे
शस्य परादिवद्भावात् ऊ ग्रहणे न ग्रहणे न भवति अल्विधौ अंगात्विवद्भावाप्रवृत्तेः अन्यथा अजेइप्रति त्या
दौ सवर्णदीर्घो दुर्वार एव स्यात् अस्तु चापरादिवद्भावस्तथापि ककारस्य आत्स्यादित्यदादेशो कर्तव्यं तादेशो न स्थानि
वदत्तिविधित्वात् तस्मात्पंचमी समासपक्षो निरर्थक एवेत्ति चेत् अत्राहुः पंचमी समासप्रयोजनतया अपीपच
न्नि तुदाहरन्तो भगवत्सनुने हमाहत्स्वर्थं लिया नतया संमतं द्विर्भि अतुरिति सूत्रे कृतो पि ग्रहणात् ज्ञापकात्ता हच
पंजमर्वत्राभ्री पतेरएवं वच नवत्ते यङ् लुकि अभ्यस्ता भ्यस्य जुसः प्रवक्ष्या अवोभवुरिति रूपसिद्धात्ति आत इति
नियमस्यासिद्धः परत्वनापि तस्याजुस्प्राप्नुस्तनात्परतयामाधवादिभिर्व्याख्यातत्वात् अत एवाभ्यस्ताभ्यो जुस् तित्यत्रा
पुनः अवोभवुरिति स्तनेयङ्लुकां बातेय् स्नान तथा चापीपचन्नित्येत्त सिद्धं पंचमी समासपक्ष आश्रयणीय इति सर्वे त्याहुः

आरभ्यते अस्तेर्भूः आर्द्धधातुके विवक्षिते भ्वादेशो धातुवत् तेनाचोयदित्यादिधातुप्रत्ययाः भव्यं बभूव किमः कः अं
गदिशोंगवत् तेन इनादेश दीर्घे सम्भावाः केन काभ्यां कैः आदेशग्रहणं किमर्थं स्थानिवदित्येतावत्येव संबंधिशब्दमहि
म्ना तन्नाभात् यथापि त्वद धीत इत्युक्ते पुत्र इति गम्यते इति चेन्न अत्राहुः द्विविध आदेशः प्रत्यक्ष आनुमानिकश्चेति
अस्तेर्भूरित्यादिः प्रत्यक्षः तेस्तुरित्यादिस्त्वानुमानिकः एकारित्यत्र हि इको यणि कांशत स्थानी अनुमीयते इकारेण वो
कारांतस्य आदेशः तथा च तेस्तुरिति फलितेतोपि तत्राम स्यादेशग्रहणे प्रत्यक्षस्यैव ग्रहणं स्यान्नानुमानिकस्य आदेश
ग्रहणसामर्थ्यात् उभयपरिग्रहस्तेन यचत्तिस्यादेस्तिङः तत्वासदसे ज्ञासिध्यतीति नन्वेकरित्यादिष्वप्युत्तमेवासुए
कदेशविकृतस्यानन्यत्वात् सदत्वं भविष्यतीति चेन्न अर्थवत्स्येव स्थान्यादेशभावि विभक्तेर्वा च त्वात् तस्यैव प्रसंग
संभवैवात् तथाहि षष्ठी स्थाने योगेत्युक्ते स्थानं च प्रसंगः स चार्थवतः अर्थप्रत्यायकशब्दप्रयोगात् यद्यपि त्वेः सि
जादावसंभवीदं तथापि सत्तिं भवे अर्थप्रयुक्त एव प्रसंगो ग्राघ इत्यत्र नैवादेशग्रहणेन ज्ञाप्यते उक्तं च सर्वस
र्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते इति यदमिहार्थवत् यद्वत्तेनेति सुत्यद
तेः यद्यपि सर्वविकारे सुतरां नित्यत्वानुपपत्तिः तथापीह विकार एव नाश्रीयते तात्पर्यं एतच्च शब्दकौस्तुभे स्पष्टम्
अनल्विधाविति किं यथा अल्विधिः यथा अलः परस्य विधिः यत्र अलो विधिः यत्राल्विधिमात्रमास्त तत्रानल्विधौ
यथा व्यूढोरस्केन अत्र स्थानिवत्त्वे विसर्गवद्भूत्व साक्षित्याद्य वायइत्तिएत्वप्राप्तं अतः परस्य यथाद्योः यथाः इङ्
हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घादित्यनेन अल्लोविधौ युकारः ल्लोपोऽप्यौ र्वत्तीति तिल्लोपोल नच उत्वविधिसामर्थ्यात् लोपो न भवेदिति शंक्य

द्व्यादर्शी नंदरमिति न्यायादिभावः नकुर्वतीति यथानिषेदुर्वीमित्यादौ कमोरिटमंतरंगत्वात्तत्प्राप्तमपि भाविनासंप्रसारणेन तव
लादित्वं न सतीत्यानोऽयनकुर्वती त्यर्थः इतिपरिभाषाप्रकरणम् इकोयणचि प्रत्याहारग्रहणेषु तत्रायवाच्यप्रसिद्धात्त
लक्षण प्रत्यत्पाश्रयो लत्वादिन्यदृति वर्त्तिर्दृशात् तेन इकुशब्दे नबटबरिन्ग घंते यणग्राह्येनच त्वारः माध्यमानस्यारणः सवर्णि
गृहकत्त्वात् एवंवक्ष्यमाणे तत्र यवाच्येलन्दाणतु नेष्यैव माध्यमानस्याणः सवर्णोवाचकत्वाभावेनपरणवाच्यप्रकारा
दिवाच्यानाम भावात् अतो नास्ति यथासंख्यं नच लत्वार्थ बोध्यासर्वभविशकार्यज्ञानमाद्यययासंख्यं मस्त्विति वा
च्यम् एवमपि तृतीय चतुर्थोऽभ्यंत्रकार ल्लकारभ्यामप्रत्ये कंनिर्धारुपास्थितो ल्लवर्णानां रेफादेशस्य वर्णानां त्वादे
शस्य ... वपसंगात्तु तस्मादिह स्थाने तरतमस्त्रेणैव व्यसिद्धिरित्यभिप्रेत्यानुपदं वदति स्थानतंत्रा
नर्योदिति अचीति कस्मादत्रिय रइत्याकांक्षायामर्यादिकइति संबध्यते संहितायांविषयइति दध्यत्रेत्यादौकार्यिंति
मित्तयोर्यदा अतिशयितसंनिधिर्विवक्षते तदैवयणभवतीतिभावः अनचिच पराछ्वेति परानुनासिकइति मत्रा
घरोचेतिचानुवर्त्तते अचोरहाभ्यामितिसत्राच्छो छइत्यत्र तदेह अचः परस्येत्यादि एवंचात्र वाग्रहणानुवसैवव्यसिद्धे
न्निःप्रभृति सुधाकटायनस्य सर्वत्र शाकल्यदीर्घाद्याचार्याणामिति च मतत्रयं नारंभणीयमिति नावः अच इतिकिम्
ताद्रात्स्यमित्यादौ नस्य द्वित्वं माभूत् अनचीति पर्युदासः स्यात् तत्तौ नञिवयुक्तमन्यसदृशे तथा ह्यर्थगतिरिति सामा
जिमिन्ने अचसदृशेतुर्णेहल्ली त्यर्थः स्यात् ततो लाघवाद्धलीत्येव वदेत् तस्मात्प्रसज्यप्रतिषेध इत्याह नत्वचीति एवं
वाक्यमानेपि द्वित्वंभवति वाक् वाक्क् स्थानिवदादेशो आदेशकृते स्वरूपभेदात् स्थानिप्रयुक्तकार्याणामप्रवृत्तावतिदेशा

निराकरणपरतयैवमनोऽस्मांयोजयंति तद्यथा नस्वरितमित्यस्य अनेकाल्शित्सर्वस्य ज्ञात्वाकृन स्वरितमिति नार्थः आदेरित्यंश
स्य सर्वादेशबाधकत्वापत्तेरित्याद्युक्तिमं ग्रंथविरोधात् किंतु तदंशपानुकूल्यापरस्वरूपमिति मत्वा ज्ञात्वाकृ नस्वरितमित्यर्थो
ऽभ्युपेयः एवं चानेकाल्शित्सर्वस्याकृ स्वरितेनेतुनास्यवैदोषकुत्तिमनोऽस्मांयोपापायइति रूपसिध्यते निर्दिष्टग्रहणानुवृत्तिना
ऽप्यसत्यमिन्त्विति निर्दिष्टइतिमच्चंतस्मादित्युत्तरस्यादेरित्यस्यासाग्रेणैवोपपादनीयं अथ नोंगात्सर्वयोरस्योश्चस्यादित्युक्तदोषस्तु
त्वपरिहरणीयः तस्मादित्युत्तरस्यादेरित्यत्रादेरितिपंचम्याकाम् तत्रोत्तरसोऽनुवर्तते यं मान्वस्यानषष्ठी षष्ठीस्यात्तदस्यस्थाप्र
प्तेः तत्र्वायमर्थः पंचमीनिर्दिष्टात्परस्य कार्यं तदुत्तरस्य बोधि उत्तरस्य स्यादित्यधीपत्ते तदादेर्भवतीति इस्य वाक्यभेदेन व्याख्यानात्प्र
यणादनंतरस्येतिन्यायेनादेरित्यभावाद सर्वादेशेनवाधूतेन तत्तरस्य इत्यंशापीतिनास्येचपूर्वोक्तदोषः वाक्यभेदेन व्याख्याने तु तस्य
देरित्यसमसत्याससकरणेनज्ञाप्यते अन्यथाउत्तरादेरितिनस्वरितमित्येवब्रूयात् किंच अधः भ्यइत्यस्यादिर्योगपंचमीत्वेन प्र
वपरसाधारणे तथा च अचोनोंगाज्जश्शसोरित्युक्तेप्यनोंगस्यज्ञानिमित्तभकौ वो यो जश्शसोजावेवशीघ्रोपस्थितिकाविलंबेनप्रा
दादुत्तरयोरेवश्रोशस्यान्नतुएर्वयोरितिदिक् स्वरितेनाधिकारः अत्रेस्यं भत्तल्लदाएस्तृतीया अधिकारोविनियोगः किं पदू स्यमधिकारइत्य
स्य तत्तुव्याख्यानमेवशरणम् यथा आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरंगाधिकारः तत्तु प्राग्भ्यासविकारेभ्यएवेत्यादि यद्वा स्वरितइति
सप्तम्यंतं स्वरिते दृष्टेऽधिकारोऽनिवर्तत इत्यर्थः कः स्वरितोऽधिकारार्थे कस्वतंत्रि वत्पर्थ इत्यत्र तु व्याख्यानमेवशरणं नन्वेवमा
ख्यानादेवानुवृत्त्यनुवृत्तीस्तः किमनेनसूत्रेणेतिचेत्त् अत्राहुः अयं नास्तं [illegible] पदं सूत्रकृत तथाहि अधिकः कारोऽधिकारः
अधिकार्योगोऽपिशास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थः तथा च गौणमुख्यन्यायो यत्र नेष्यते अपादानाधिकरणादौ तत्र स्वरितत्वं पाठ्यः किंच अधि
कः कारः कृतिरिपिपरस्सर्वः सन्नूपरं बाधते तथा च नुसंविर त्व ज्वझावेभोनुड्त्यादि वद्वमाणपूर्वविप्रतिषेधाः सर्वे संग[illegible]ता

आदेर्वो ध्वनिति आदेरलोऽन्त्यस्येत्यर्थः अलइत्यनुवर्तते अनेकाल् अस्तेर्भूः वचउम् ननु निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्यनेकालादे
शस्य सर्वादेशत्वं सिध्यति तत्किमनेकाल्ग्रहणेन न चालोऽन्त्यस्येत्यस्यापवादः स्यादिति शङ्क्यं ङिच्चेत्यस्य नियमार्थत्वाभ्युपगमात् उच्यते
अनेकाल्ग्रहणाभावे वेरनेनेति स्यात् तदैवोदेशः आदेः परस्येति भकारस्यैव स्थाने स्यात् ननु सर्वस्य स्थाने इत्तिदिक् शित्तउदाहर
णं इदम इश् इतः इत्यादावित्ति आदिशब्द नातानिसरणमित्यादिग्रहः परत्वादिति अत एवादेः परस्येत्ययं क्रियते इत्युक्तं नेन्व
नेकाल्शित्सर्वस्येत्यतः प्रागेव तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति पठ्यतां किं तेन पृथक्करणेन नचैवं तस्मिन्निति निर्दिष्टे इत्यतो
निर्दिष्टग्रहणं नानुवर्तेतेति वाच्यम् तस्यापि सूत्रस्य प्राक्पठनेवा चकाभावेन निर्दिष्टग्रहणानुवृत्तिसिद्धेः मैवं ब्राह्मणाश्
वो इत्यत्र अश्वान् परयोरपि जस्शसोः सेरेशु प्रसंगात् यथाश्रुत सूत्राभ्युपगते तु तस्यैव संज्ञा प्रवर्तते न चाविति नायं दोषः प्र
सज्यत इति अत्र केचित्स्कन्धमाहुः अनेकाल्शित् सूत्रात् प्रागेव वरौ लाघवाय तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति सूत्रेतेपर
त्वात्सर्वादेशेन आदेरित्यस्य बाधे विशेषाद् उत्तरस्येत्यस्यापि बाधितत्वात् मस्कारपदे ब्राह्मण अस्त्र अष्टन् अस्त्र इति
सिध्यते अध्वा अद्भ्यस्त्यदादिगणपञ्चमीत्वात् प्राप्तिन्यायेन अश्वनोंगात्परयोरपि जस्शसोरौश स्यात् व्याप्तिन्यायस्तु प्रागपि व
रान्निपातादित्यपठि सेपि प्रत्यासत्तिन्यायेनाधिरीश्वर इति सूत्राविधिकत्वमित्याविष्करिष्यते मुनित्रितित्सूत्रावधिकत्वनिराक
रणाय परेफ विशिष्टग्रहणं कुर्वता सूत्रकृतैव ज्ञापितः तत्र सर्वादेशे नोत्तरस्येत्यस्याबाधनायं निर्दिष्टग्रहणानुवृत्त्यस
र्थं च तस्मिन्निति सूत्रात्परत्र कृते तु आदेरित्यस्य सर्वादेशबाधकत्वस्यापत्तेः वातोभिस् ऐस् इत्यादौ दोषः आदेरेव स्या
त् अनेकाल्शित् सूत्रस्याकेन अभेरित्यादौ चरितार्थत्वात् यथान्यासे तु तस्यैव संज्ञाः प्रवर्तत एवेस्यष्टाभ्यः परयोरेव जश्शसोरौ
श स्यान्नतु पूर्वयोः तस्मादित्युत्तरस्यादेरित्ते नम सूत्रितामित्यादिमनोरमाग्रन्थस्याप्ययमेवाशय इति अन्ये तु यथाश्रुत सूत्र

स॰ चो॰ प्र॰

सु अच् इत्येवं संज्ञा [illegible] र्थः। वृद्धि नाम संदिग्धत्वेन बोधनाय संहितायाम् अविवक्षाण इत्येव संधिः। स्वराणां चादिषु ना
चादयो सत्वे इति निपातसंज्ञायां [illegible] निपात एकाजनाङिति प्रगृह्यत्वे प्रकृतिभावान्न संधिरित्यत्र स्यादेतत्। अकाराद्युपदे
शेन यथा तत्सवर्णानामाकारादीनां ग्रहणं तथा ऋकारादेर्यानोपदिष्टानां ऋ ऌ वर्णयोरपि सावर्ण्याद् ऋकारोपदेशेनैव भयसिद्धेः किं
पृथगुपदेशेनं न च जातिपक्षे ऋ ऌ वर्णयोः पृथगुपदेश आवश्यकस्तयोर्भिन्नजातित्वादिति वाच्यं। सावर्ण्यादेवैकजात्युपदेशाज्जातं
तरस्यापि लाभात्। ऋ ऌ वर्णयोः [illegible] प्रत्येकं त्रिंशतः संज्ञासिद्धये अनुदित्सवर्णस्येति सूत्रे अण्ग्रहणस्य जातिपक्षेऽप्या
वकत्वादिति चेत्। अत्राहुः। ऋ ऌ वर्णयोः सावर्ण्यस्यानित्यतां ज्ञापयितुमुभयोपदेशः। तत्फलं तु क्लृप्तशिखायस्य क्लृप्तशिखकस्य
दूरात्संबोधने क्लृ३प्तशिख इति प्लुतः। ऋ ऌ वर्णयोः सावर्ण्यस्यानित्यत्वे तु अनन्त इति पर्युदासाद् ऋकारस्येव ऌकारस्यापि प्लुतो न स्या
दिति। समाधानान्तरमप्याहुः एतत्सूत्रद्वयं विफलं। हयवरट् अनुबंधो टः संज्ञार्थः। हकारोपदेशास्तु अर्ह अधोक्ष महान् इत्यत्र हर्णिह कुह्का
रग्रहण [illegible] णार्थः। अर्हेण अडल्यवलवा पीति णत्वं। देवांसत्सीत्यत्र मो नो धातोरिति नत्वं देवान्सत्ति। हृ धिचेत्युक्तं। लिलिहिढे लिलि
ढ्वे। विभाषेट इति वा ढः। [illegible] णकारानुबंधो अण् इण् यण् संज्ञार्थः। नन्वणिति क्वचित्तु पूर्वेण णकारेण गृह्यते क्वचित्तु परेण णका
रेण इणिति तु परेणैव णकारेणैव तथा च निःसंदेहार्थाय अनुबंधान्तरमेव कर्तुमुचितमस्त्विति। व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सं
देहादलक्षणमिति परिभाषाज्ञापनाय पुनर्णकारोनुबद्ध इति स्थितमाकरे। ञमङणनम्। मकारः अम् यम् ङम् ञम् सं
ज्ञार्थः। झभञ्। ञकारोपञ्संज्ञार्थः। घढधष्। षकारस्तु झष भष संज्ञार्थः। जबगडदश्। शकारानुबंधो। शः। अश् हश् वश् झश् जश् बश्
वश् संज्ञार्थः। [illegible] खफछठथ चटतव्। वकारस्तु छव संज्ञार्थः। कपय्। यकारोपयम् मय् झय् खय् चय् संज्ञार्थः। शषसर्

ना

16

पर्यंकम्पति परिभाव्येति पर्यां त्नो चेत्सर्दः नचपरिपूर्वस्य भवतेस्तिरस्कारार्थत्वात्कथमनज्ञानार्थत्वेति शंकां परीतस्य
भावीति चुरादिणिजंतेन योगात् केचिदनुभवतिप्रयोगमनुपेत्याप्याहुः परोभुवोवज्ञान इतिमत्वेव परोभुवइत्य
स्यावज्ञानइति विशेषणेन त्वतिरस्कारार्थत्वनियमः मनसा परिभाव्य केचिदित्यादि श्रीहर्षादिप्रयोगाच्च अतए
वात्राप्रयुक्तत्वदोषशंकापि नास्तीति अन्ये तु अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रियेति कोशात् परिपूर्व
काद्भवतेर्घञंतात्तिरस्कारप्रतीतिर्नान्यस्मादित्याशंक्य वाऽज्ञानार्थीत्याहुः तन्मंदं परिभूयपरिभवतीत्यत्र
तोपि तिरस्कारप्रतीतेः वैयाकरणेति व्याकरणमधीयते विदंति वा वैयाकरणाः तस्मिन्नाख्याता कौमुदी
प्रकाशिकेत्यर्थः निर्दिष्टस्य कल्पलतादिकत्वसाम्येन कौमुदी शब्दप्रयोगः करिष्यमाणप्रक्रियकौ
मुद्याः बुद्ध्यासंनिधापितत्वादिदमित्युक्तत्वान्निर्देशः विरच्यत इति मध्येतिशेषः सच प्रतिपत्ते प्रतिपत्तौ
...ध्यानं विरचितस्मा...त्तमानसामीप्ये भविष्यदर्थे वर्तमानप्रत्ययः अइउण् णानुबंधो ऽण्संज्ञा
र्थः ऋॡक् इति ककारस्तु अक् इक् उक् संज्ञार्थः एओङ् इति ङकार एङ् संज्ञार्थः ऐऔच् इति चकार

ज्ञित्वेन आदिरंत्येनेतिसंज्ञाकरणस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः किंच अण् अक् अच् अट् अम् अश् आदीनां प्रत्याहारदेशोपिव्य
र्थः स्यात्सर्वेषामाकारस्येवसंज्ञित्वादिति किंच शाहृके स्तुमेतु आद्यंलावयवहारासमुदायानुकरणेनमिदं अंत्यव्याव
त्यर्थमितं मनसिमितिस्थितं उपदेशेंत्यं हलितिउपदेशेकिं अग्निचितसोमसुत इतिकाशिका अत्रेत्संज्ञायांलोपः
स्यात्तेनचतकेवैयर्थ्यं स्यात्स्यादौ चरितार्थत्वात् न चाक्षिपः स्थित्वस्यैव वैयर्थ्यं अग्निचिलादित्यादौ चरितार्थत्वा
त्वादितिहृदयंतः अंत्ये किं मनिनोमकारस्य माभूत् नमत्याहीत्संज्ञायामत्यादपरः स्यात् येरमतस्मसर्वधातु
भ्यो मनिन् हलितिकिं भू सत्तायां भविता न चप्रयोजनाभावान्नेत्वमितिवाच्यं सत्यामित्संज्ञायामुदित्त्वात्
उदिकत्वापत्तेः अस्येतु चितिरणो निरितीत्वातिर [illegible] हधातोरंत्यस्य माभूत् सत्यामित्संज्ञायामिदितु इतिनुमस्या
दित्याहुः आद्योच्चारणमिति आद्योच्चारणविषयीभूतोयः आह्वः स्यात्यं हलिस्यादित्तिफलितोर्थः उ
पदेशेजनुनासिक इत् उपदेशेनमुपदेशाभावेत्रजनउपदेशेकिं अभूत् अभ्रः अयः स्पर्धोपोतकोजो ङ आङ् अनुनासिकः
मंदस्मीत्याकारोनुनासिकः यद्यप्यत्र जडत्वे नानुनासिकविधानसामर्थ्यान्नेत्वमिति सुवचं तथा
पुनरावेमवश्यकर्तव्यमुपदेशग्रहणं हणंस्पष्टप्रतिपत्तये रहेवकतं अत्रापि मनिनोमकारस्य माभूत् नचेह

नुनासिक इति किं ईत्तदर्शने ६।तततः म सां हि त्संज्ञायां मो दितोनिष्ठायामितीएनस्यात् यद्यप्यत्रोपजीव्यादर्
लेन्यमित्यत्र तत्र सामर्थ्यात्तनंतरस्य मकारस्य नमवेदितिवाच्यं आलतु प्रत्ययादावतिप्रसंगवारणे न तस्य चरितार्थत्वा
त् अनुनासिकसंज्ञाप्रयत्नं वक्तुमुचितं तथापि नासिकामनुगतइतियोगार्थ यत्नेन गतार्थत्वादनुनासिकसंज्ञासूत्रं
मंदप्रयोजनमितिध्वनयितुं वे शेषमस्तं नचैवं परो नुनासिक इत्यत्रपरः पदान्तस्योनुनासिक शब्दः अनुनासिकस्यादिस
र्यः प्रसज्येत स्वरूपमितिपरिभाषोपस्थानात् संज्ञाकरणे तु संज्ञेतिनिषेधान्नायं दोष इति वाच्यं उक्तपरिभा
षायां अनुपस्थित्ति कल्पनात् सत्र मतेपिदोषाभावात् न तत्कृतिर्देशात्पणप्रतिपत्तिगौरव मितिचेत् अतएवनिष्ठ
 योजनमित्युक्तांनंदप्रयोजनमित्युक्तं प्रतिज्ञायतप्रतिज्ञा॰ आतश्चोपसर्गइतिकर्मण्यङ् अनुनासिकस्य भाव आनुनासि
क्यं गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इति ष्यञ् प्रतिज्ञा आनुनासिक्यं येषामिति विग्रहः केचित्तु प्रतिज्ञानंप्रतिज्ञासा अस्यास्तीति
 ज्ञे अर्शआद्यच् प्रतिज्ञमानुनासिक्यमेषामितिविग्रहः इति यद्यपि मत्रकारकृतोनुनासिकपाठइदानींपरिभ्रष्टस्तथापि
वृत्तिकारादिव्यवहारबलेन यथाकार्यप्रक्रियमाणे इत्यनुमीयत इतिभावः पाणिनीयाइतिपाणिनिनाप्रोक्तंपाणिनीयं
वृद्धाच्छः तदधीयतेविदंतिवापाणिनीयाः तदधीतेइत्यणः प्रोक्ताल्लुगितिलुक् ननु रलयोरिति सूत्रेटकारस्योच्चार
णार्थत्वादत्त आह प्रत्याहारश्चेति अनुनासिक इत्यादेरिति आदिशब्देनयापाणकेकुत्सितेरड् इत्यादिग्राह्यं प्रत्याहारबा
धेनेति प्रत्याह्रियंते संक्षिप्यंते वर्णायत्रेतिप्रत्याहारः करणाधिकरणयोश्चेतिल्युटि प्राप्तेकृत्यल्युटोबहुलमिति बहुलग्र
हणादधिकरणेघञ् यद्यपियोगमात्रमकारादिसंज्ञास्थलेप्रसक्तं तथापियोगरूढिरितिभावः उक्तत्वात् ह्रस्वदीर्घ
भाव्यप्रत्याख्यानात् उपात्तंत्रकरणे ऋतुपुष्कु भाण्डवीवर्यनिङ् इकुणिनलमिस्यादिनिर्देशेन स्वंरूपमितिपरिभाषायाः

प्लुत इति समाहारद्वंद्वे सौत्रं पुंस्त्वं ऊ इति त्रयाणां प्रश्लेषेण निर्देश इत्याह उश्च उश्च ऊ३श्चेति वः वामित्ति त्रयाणां स
वर्णदीर्घे कृते अमि पररूपे एवः आमित्तु वां कालइवकालो यस्येति कालितार्थकथन मिदं विग्रहस्तु वः कालो यस्येति
कालितार्थकथनमिदं विग्रहस्तु वः कालो यस्येत्यन्यपदार्थो बोध्यः शब्देन स्वोच्चारणकालो लक्ष्यते अच्च किं संयोगस्य मा
भूत् प्रतत्क्ष प्ररक्ष कथयोरेकमात्रत्वेन ह्रस्वसंज्ञायां ह्रस्वस्य पिति कृतीति तुक् स्यात् आपइति निपात आद्युदात्तः इस्या
कार उदात्तः पचच्छ्वा वत्सु फिषइ सं तोदात्तः ततः परस्य जसः सुप्त्वादनुदात्तत्वे स्यदा घन्लेपररूपत्वे शी भावे आ
द्गुणे च सत्येकादेश उदात्तेनेत्येकार उदात्तः अर्वाङिति अर्वत्तमंचतीत्यर्वाङ् ऋत्विगादिना अञ्चतेः सुप्युपपदे क्विन्
अञ्चनाविसस्मात् अमदिपद्यर्तीत्यादिना वति पित्गुणे वनिष्प्रत्योर्वन् शब्दो धातुस्वरेणाद्युदात्तः वनिपः पित्वे
ति नानुदात्तत्वात् अंचतेरकारोपि धातुस्वरेण स्वरेणवा उदात्तः उपपदमतिङिति समासे कृते समासस्येति स्वरेण
तदपवादमतेनगतिकारकोपपदात्कृदिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणवा अंचतेरकार उदात्तः वनो नलो
पे सवर्णदीर्घे च कृते एकादेश उदात्तेनेत्याकार उदात्तः इत्यनुदात्तं पदमेकवर्जमिति शेषाणि धातादाद्याः कारा
अनुदात्तः यतच्च संभवाभिप्रायेणोक्तं वेदभाष्य तु अर्वाङ् अभिरवइतिस्थितं अर्वाङिति अविवक्षितमित्यर्थः
तस्य चोदात्तस्वरितपरस्वरति उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात्तदुदात्तस्वरितपरं तस्य भाव स्तत्त्वं तस्मिन् उदात्तो वा स्वरितो
वा परश्चेत्सर्वस्य स्वरितस्याद्युदुत्तरार्द्धमनुदात्तं तस्य श्रवणं स्यादित्यर्थः अन्यत्रेति उदात्तस्वरितपरत्वाभावे इति किंनो

21

स्यादुक्तं वस्तुतः अत्वकारस्य अकारग्राहकत्वेन कुत्राप्यनुपलभ्यते अत्रारंभसामर्थ्यादिति सत्तिनुसाव ऐ एकारेणैकारग्र
हणं दोकारेणौकार ग्रहणादैऔजिति सूत्रारंभोऽनर्थकः स्यादिति भावः नाप्यदन्नीपूर्ति तेन गत्वा वं ग्लाव इत्यत्र ओतोम्शा
सोरिति न प्रवर्तत इति मतलएव स्फुटीभविष्यति यद्यपीति। ग्रहणकशास्त्रस्याप्यनिष्पत्तेरिति भावः एतच्चोक्तः सवर्णे दी
इत्यत्र मुख्यत्वपि[illegible]ः आदेरत्ति अक्षराणां समाम्नाय उपदेश अत्रापि तत्र भवा आक्षरसमाम्नायिकाः वृ हू चोतोऽन्त्यादिति
ठञ् होढ इति न भवतीति यद्यप्याकारप्रश्लेषाभावे संयोगान्तलोपस्य प्राप्तेरिति न तु ठत्वं तस्यासिद्धत्वाद तोऽन्त्य संयोगान्तलो
पो [illegible] भवतीत्येवं तु नु चितं तथापि कार्यकालसंज्ञापरिभाषामिति पक्षे त्रैपादिकेऽसंगेऽवहिरंगपरिभाषायाः प्रवृत्तेरंतरंगे ठत्वे
कर्तव्ये बहिरंगः संयोगान्तलोपोऽसिद्ध इति मतलक्तमित्यके अन्ये तु न तापर्वको विधिरनित्य इति लोपस्य चाप्यं कथं चित्कर्तुं शक्य मि
त्याप्राधेन ठत्वेन सुस्क मित्याहुः विश्वपामिति विस्पर्शेऽस्तु पलक्षणं विश्वपाभ्यामित्यादावपि न भवति होढ इत्युपलक्षणं पयगामुरिसादोऽल्
पो हत्याकारस्य धकारो नेति दिक् यदिन्तु विवृतमस्यागेणामित्यत्र इषस्यामित्यत्र ईषादिषु अनुवृत्ते स्वराणां चेत्यत्र नियतस्ये ईषद्विवृते तम
षणां विवृतं स्वराणामिति प्रयत्नभेदो व्याख्यायते तदा नाऽऊनाविति मतं त्यक्तुं शक्यमित्याकारोऽस्य तु अननुनासिकास्त इति येत्वाह
र समाम्नायिका अण् स एव सवर्णसंज्ञा भवंतीति भावः एवं च रेफोहकारश्च अण्प्रत्याहारांतर्गतोऽपि न कस्यचित्संज्ञात संवर्णस्या
ज्यस्याभावादित्यवगंतव्यं स च ताऽत्परश्चेति तंत्रादिना उभयविवदितमिति भावः वृद्धिरादैच् आदाचौ इत्येति इत त्तरयोग द्वंद्वः सु
पां सुलुगिति औडः सुर्लग्वा यद्वा समाहारद्वंद्वः न चैवं द्वंद्वाच्चुदषहान्तात्समाहार इति टच् स्यादिति वाच्यं समासांतविधेरनित्य
त्वात् तत्रच प्रमाणं समासेष्वव्ययमाः अथवा आदित्यसमस्तमेवास्तु वृद्धिशब्दसंज्ञेरणाद्वेत्याचाप्यजनीपः अथ समयादि त्वेनभ

त्वाच्चोः कुर्त्ते रेजि इद्धिमात्र एव तात्पर्यत्वात्तेनान्त्र स्मेकत्वमित्यत्र त्रिमात्रेन कद्विप्रदेशात्कद्विरेचीत्यादयः अदेङ्गुणः तपरकरणमिह स
वीर्थं तेन नेङ्गोदकमित्यत्र त्रिमात्रेन तरान्त्रीस्वत्त्वकार एव न तु कद्वाचिद्धाकरः नचप्रमाणे तत्रान्तर्येणानियमसिद्धिः रपत्वे कृते तरा
कस्याध्यर्द्धमात्रत्वात् अपरस्यार्द्धतृतीयमात्रत्वात् गुणप्रदेशास्तु आद्गुणाः अतोगुण इत्यादः भवादयो भश्च वाश्च भवाविति द्व
द्वः आदिश्च वयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषः आदिश्च आदिश्च आदी भवौ आदी येषामिति विग्रहः अप्रमत्तयोवासदृशाः सा
दृश्यं च क्रियावाचित्वे नेत्यभिप्रेत्याह क्रियावाचिन इति क्रियावाचिन इति किं याः पश्यसीत्यादौ धातुत्वं मा भूत् सतिहित्तस्मिन्नातो
धातोरित्याल्लोपः स्यादिति स्थितं मनोरमायां चादयः किं हिरुकृ पृथक्कृ मन्वादीनामुद्दित्त्वकरणेन सौत्राणां धातुत्वं ज्ञाप्यते च
चुलुंपादीनां च बहुलमेतन्निदर्शनमिति गणसूत्रेण संग्रहः प्राग्रीश्वरात् रेफविधिग्रहणं किं ईश्वरे तोसुन्कसुनावित्यस्यो
अधिन्यायेनावधित्वं मा भूत् यद्दित्तु प्रथमासत्सैवावधिरीश्वरं कृत्य स्यावधित्वमित्युच्यते तर्हि स्वप्रतिपत्तमेवास्तु चादयः
अद्रव्यार्थाः किं पशुः लिंगसंख्यान्वितं द्रव्यं इत्युत्तस्यादेव लो धनं पति पशुनन्यमानाः प्रशु इति सत्वार्थे गतिश्च उपसर्गसं
ज्ञया समावेशार्थं प्रकारः अन्यथा आकारः डाचदित्ति पर्यायः स्यात् फलत्तु प्रणीय नित्यादानुपसर्गादसमासइति णत्व गतिकारकेतिके
दुत्तरपदप्रकृतिस्वरसिद्धिश्चातीदिक निस्त्रतिरदुस्त्र दुरूर्ति उपसर्गस्यायता वितिनिरुदुरोत्वं त्तिलयते दुलयते निसोदुसश्च
सत्वस्यासिद्धत्वात्मिद्वत्वात्त्वाभावः निरयते दुरयते नचेतिविभाषा नेत्ति प्रतिषेधो वेति विकल्पसादह निषेधविकल्पयोविति
विभाषाम्ब्रेरित्यादि त्रुप्रतिषेधविकल्पानुपपत्तिरिति तत्र प्रतिषेधेन समीकृते विषये पश्चाद्विकल्पः प्रवर्तते शुशाव शिश्वायेत्य
त्रापौ प्राप्ते विकल्पः शुशुवतुः शिश्वियतुरित्यादौ तु वचिस्वपीति नित्यप्राप्ताविति विवेकः अत्रेदं बोध्य इति शब्दः काकादिन्यायेन।

यं वेदं सूत्रं प्राप्तविभाषायामप्राप्तविभाषायां च नास्योपयोगः प्राप्तविभाषायां भावांशस्य सिद्धत्वेन विभाषा२
भाव्यं स्वव्यते स च पदार्थविपर्यासकृत् तेन निषेधो विकल्पश्च न बाधाद्वयः संज्ञीति भाषाया भावांशस्य सिद्धत्वेन विभाषाग्रस्यापद्दे
भवतीति भावं शास्त्रार्थो विकल्पः संज्ञा उभयत्र विभाषा व्यापद्दे भवतीति भावं समन्तु पक्षेन भवतीत्यभावमत्र करणात्तु अप्राप्तविभा
षायां भावांशस्यासिद्धत्वेन पक्षे न भवतीत्यभावांशमन्त्यपक्षे भवतीति भावांशमात्र करणात्तु विभाषाश्वेरित्युभयत्रविभाषायां
सुपदिविधिसु स्वेन प्रवृत्तिस्तर्हि पित्स्वेव संप्रसारण विकल्पः स्यात् कित्सु तु यजादित्वाद्वच स्वपीति नित्यमेव स्यात् अप्रप्र
तिषेधत्वेनत्य भव्यापि प्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यम् वैरूप्य लक्षण वाक्यभेदप्रसंगात् संज्ञाकरणे तु प्रयुक्त क्रमानुरोधेन नेतिप्रतिषे
धः प्रथमं कित्सु प्रवर्त्तते ततः कित्स्विद्रूपे सर्वस्मिन् लिटि एकरूपं प्रापिते सति पक्षे भवतीत्येकरूपेण विधित्वेनैव प्रवर्त्तते इती
ति किं घुसंज्ञावत्स्वं रूपमिति वचनाद्धु दृस्य संज्ञा मा भूत् तथाहि सति विभाषाश्वेरित्यस्य लक्षाशब्दः अयपतेरादेशः स्यादर्थः स्या
त् इति शब्दे तु सति अर्थः संज्ञीति लभ्यते तथाहि लोके पदार्थप्रधानः शब्दः गौरित्यपमाहेत्यादौ शब्दस्वरूपपरः सप्रयस्ते
व्याकरणे तु स्वं रूपमिति परिभाषणात्स्वरूपपरत्वमौत्सर्गिकं इति शब्दसमभिव्याहारे त्वर्थपरतेति विशेषः इदमेवेति शब्दस्य
पदार्थविपर्यासकृत्त्वं नाम संज्ञात्वमर्थस्यैव न तु विभाषाशब्दस्येति व्याख्यानस्य ह्रस्वोरन्यतरस्यामित्यादौ वैरूप्योऽस्तु फ
फलं उभयत्र विभाषा हि तत्र ते अभ्यवपूर्वस्य हरतेर्भक्षणार्थत्वादकर्मकस्य करोतेरकर्मकत्वात् गतिबुद्धीत्यादिना अणौ कर्तुर्णौ
कर्मत्वे प्राप्ते अन्यत्र चाप्राप्ते तदारंभात् उदाहृतं च भाष्ये प्राप्ते तावत् अभ्यवहारयति सैंधवान् अभ्यवहारयति सैंधवैः वि
कारयति सैंधवान् विकारयति सैंधवैः अप्राप्ते तु हरति भारं देवदत्तः हारयति भारं देवदत्तं हारयति भारं देवदत्तेन करो
ति कटं देवदत्तः कारयति कटं देवदत्तं कारयति कटं देवदत्तेनेति दिक् स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा अग्नेर्ढक् आग्नेयम् आडायमहनः

आपृच्छते आह्वते इह अग्निमाङ्पूर्वम् ह्वेञ्स्तत्राव संजिनः न न्वस्यादिवाच्यादंगादेरादेर्दृगाप्रत्ययो न संभवतीति स्वरूपादेवस्या
त् प्रातिपदिकादित्यायधिकारन्न्वकि नेन नस्त्रेणेति चेत्सत्यं अगृप्रादिशब्दपर्याये भ्योव प्राप्नोमा भूदिति सत्रस्या स्यारंभः
नन्वत्र रूपग्रहणं विनापि स्वशब्देन रूपमेव गृह्यते प्रतीतावुपदेशानपेक्षत्वादसाधारण त्वादंतरंगत्वान्निपतोपास्थिति
कत्वाच्च अर्थो हि प्रतीतौ सर्वं धग्रहणमपेक्षते पर्यायैरपि प्रत्याय नात्साधारणः पदेज्ञानजन्यत्वाद्यविषयत्वाद्बहिरंगः अनुकर
णदशायां न प्रतीते रनिपतोपस्थितिक आति किं नेन रूपग्रहणेन उच्यते हेइष्टयास्के अर्थोपि विवक्षितो रूपवदिति ज्ञापनार्थं
रूपग्रहणं तेनार्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्युपपन्नं भवति तेनोक्तज्ञापकादर्थोग्राह्यः स्वमिति वचनात्स्वरूपं चेति सामर्थ्यार्थं
वसीकृतस्य ग्रहणं तेन काष्ठाकुष्ठोऽस्य रूपशेऽस्यपर्यायस्य संज्ञा न भवति प्राप्नोति तत्र स्वत्तु रूपग्रहणेन ज्ञो तत्सवर्णस्येन तु
रूपत्वं तस्येकदेशग्रहणस्य त्वयं विस्तरः अशब्दसंज्ञेति किम् उपसर्गे घोः किः दाधाघ्वोपपा स्यात् घु धातोः शब्दार्थका न्माभूत्
न च दाधाद्याहृस्तितु संज्ञाकरण सामर्थ्यादेव दाधात्व्यः किः स्यादिति वाच्यम् घुना स्येत्यादिना आत्तईत्व विधौ संज्ञाकरण
स्यावश्यकत्वात् ... पदवाच्यत्वात् इष्टयाप्तस्य संज्ञाशब्दसंज्ञेति न षष्ठीसमासः कर्मकरणनिस्यादि पर्यायसंज्ञासूत्रवत्
पयग्रहणप्रसक्तेः किंतु प्राह्वः शब्दशास्त्रं तत्र संज्ञाशब्दसंज्ञेति सप्तमीसमासः कर्मस्त दाह शब्दशास्त्रे या संज्ञेति येन विधिः वि
धिरत्रोपसर्गे घोः किरिति कर्म णिकिप्रत्ययः येनेति करणे तृतीयान तु कर्त्तरि तस्याः कृत्योगषष्ठ्या बाधात् न चो भयप्रा
प्तौ कर्मणीति नियमेन निर्वाहः कर्मणि उक्तत्वेनोभयप्राप्त्यभावात् न प्राचात्र करणे तृतीयेव करणं स्वपरतंत्रं कर्त्रपेक्षि
तं स्यकके रणत्वात् एवंचेहतृतीयपारतंत्र्यं लक्ष्यते न च गरहि त्यादविकारादीनां पारतंत्र्ये धात्वादीनां स्वातंत्र्ये वाच्या

दीनामिव तद्यदीनामिव संभवति किंतु वेवल्लिकं तेन विशेषणं सम्प्रधानं तन्मात्रं तस्य संज्ञेति फलितं तदेतदाह विशेषणंतदं
तस्येति सम्प्रचेति संरूपमित्यनुवृत्तेरेतल्लभ्यते एरच् इकारांतादिकारक्रपाच्च धातोरच् चयः जयः क्षयः समासप्रत्ययवि
धाविति कुसंक्रितः कुसंक्रितः नेह कुसमुपक्रितः नडादिभ्यः फक् नडस्य गोत्रापत्यं नाडायनः नेह सौत्रनाडिः अनुशति
कादित्वादुभयपदवृद्धिः उगिदचामिति उगिद्वर्णग्रहणं वर्जयित्वा उगिद्वर्णग्रहणवर्जं द्वितीयायां चेति णमुल् महान्तमतिक्रान्ता
अतिमहती महच्छब्दस्य गौरादित्वेपयपसर्गजोपि ङीषो सिद्धे बोपृचत्ते मत्ति कगित प्रसुगि दंतान्ङीप् अत इञ् दाक्षिः नचेह सामर्थ्यात्तदं
तविधिः अस्मिन्नर्थे इः कामइत्यत्र चरितार्थत्वात् नचैवमिजोजित्वं व्यर्थमिति वाच्यम् बाह्वादिनाप्येयत्र पथापथ्यं बाष्वुदत्ताभ्यां चरिता
र्थत्वात् नचैवमपि औपगविरित्यादावेव अत इञ् स्यात् नतु दाक्षिरित्यादौ अकारस्येहानर्थकत्वादिति वेत्तलवर्णग्रहणे अर्थ
वद्ग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्तेः विरामोऽवसानं विरमणं विरामः भावे घञ् शाब्दानुप्राशनप्रस्तावादाह वर्णानामिति संज्ञाप्रदे
शाद्वावसान इत्यादयः अभावस्यापि बुद्धिकृतपौर्वापर्यमस्त्येव यथाध्वस्तप्रध्वंसिनांतित्यादिभनंवावर्णानां यदा विरम्यते नेने
ति विरामः बाहुलकात्करणे घञ् पदुर्बोधनेत्तरवर्णेत्तरनोच्चार्यतेसोंत्यवर्णः अवसानसंज्ञः स्यात् अस्मिन्नुपदे खरवसानयोरित्य
कापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यते खरि परे रेफस्य विसर्गः अवसाने चनेन प्रयोजनमितिन द्विवचनात्तस्य प्रगृह्यत्वं अन्यथा कुमार्योरगारं कु
मार्यगारमिति स्वरप्रकृतिभावः स्यात् कथं तर्हि प्रातिपदिकसंज्ञायां कृत्तद्धिताभ्यां तदंतग्रहणमिति वेत् अत्राहुः कृत्तद्धितेतिसूत्रे अर्थवद्ग्र
हणमनुवर्त्तते तत्सामर्थ्यात्तदंतमोपि संप्रुज्यते ग्रहणमिति हलोनंतराः संयोगः तच्छब्दमेकादशराः पाकर्त्तव्यायां संयोग इति मह
संज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थं संयुज्यंते स्मिन् समुदाये वर्ण इति तेनात्र समुदायेवाक्यपरिसमाप्तिर्न तु प्रत्येकं वर्णो हि संज्ञा
रेफे स्यानिती मुस्विङ् तपदं अत्रांतग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणं नास्तीति ज्ञापनार्थं तेन सूत्रे हि ४

॥स्य परस्य च प्राप्तं पूर्वस्यैवेति च नियम्यते अव्यवहितस्येति तु फलितार्थकथनं पूर्वस्यैवेति किं दध्युदके अत्रोकारस्य मा भू
त् अव्यवहितस्येति किं अग्निचिदत्र सोमसुदत्र व्यवधानं चात्र वर्णकृतमेव निषिध्यते न तु कालकृतं संहिता
धिकारात्प्रापकात् अन्यथा निर्दिष्टग्रहणाद्वा संहितायां परत्वप्रसंगात् किं तेन संहिताधिकारेण तो व्याच
ष्टे वर्णान्तरेणेति एवं च संहिताधिकारबहिर्भूतविधयः कालव्यवायेपि भवन्ति तेन अग्ना विष्णू इत्यत्राविः
स्पष्टावग्रहेप्यानङ् तोहंदंचे स्या॰ दिनाडुत्तरपदे परतो विहिता आनङादयो भवन्तीति दिक् तस्मा
दिति उत्तरस्य किं तिङ्ङतिङः इति निघातः उत्तरस्यैव यथा स्यात् अग्निमीळे नेह इळे इति अव्यवहितस्येति
एतच्च निर्दिष्टग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते तेन उत्तंस्या नंउत्तंस्तंभनमित्यादावुदः स्थेति पूर्वसवर्णो न प्रवर्तते
अत्रोत्तरस्य स्थानषष्ठीनिर्दिष्टस्य परस्य उच्यते सो स्यस्यास्यनुवस्यात्तभ्यते अलइति किम परस्य त्यादिकृत्यविधीयमा

नं वस्तु सर्वस्य तिपदत्वपरमात्तु भ्यमित्यादावस्यस्य पस्यभत्त इति अपमपीति अवङ् स्फोटायनस्य गवाग्रं अनङ् सो सर्वापरस्य
पदिति तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति तु न स्त्रितं आदेरित्यंशस्य सर्वादेशाधेकत्वापत्तेः सिद्धान्ते तु परत्वात्सर्वादेशत्वबाधकमि
त्यनुपदमेव वक्ष्यति आदेरित्यंशस्य सर्वादेशबाधकत्वापत्तेः सिद्धान्ते तु परत्वात्सर्वादेशत्वबाधकमित्यनुपदमेव वक्ष्यति ॥

॥ पुरुषान्तर्यवानिति यावत् समस्यमानेन नाम धेयेनादिति तदेतदाह यत्रानेकविधमिति स्थानार्थगुणप्रमाण
अनुर्विधमित्यर्थः स्थानतो यथा दण्डमिनालु स्थानस्यैकारस्य तालुस्थानो यकारः अर्थतो यथा वातण्डयु
वतिः वातण्डस्यापत्यं स्त्री वातण्ड्या इति गोत्रापत्येयञ्तत्स्य लुक् स्त्रियामिति लुक् शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन् वातण्डी चासौ युवति
श्चेति विग्रहे पुंवद्भावे युवतिस्त्यादिना समासः पुंवत्कर्मधारयेत्यादि समानपुंवद्भावे वातण्डापत्यवाचिना व
तण्डीशब्देन तदपत्यवाचीवातण्ड्यशब्दो भवति नतु वातण्डादिः गुणतो यथा वाग्घरिः घोषवतो महाप्राणस्य ता
दृश एव घकारः प्रमाणतो यथा अमु अमू अमून् अदसो सेरित्यनेन ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य ऊकारः तमस्य
हणं किं वाग्घरिरित्यत्र योहोन्यतरस्यामिति पूर्वसवर्णे क्रियमाणे महाप्राणत्वसाम्येन हि तृतीयो नाद
त्वसाम्येन तृतीयश्च माभूत् किं तु नादवान्महाप्राणश्च तुर्यो घ एव यथा स्यादिति चलीयइति तेन चेतास्थाना
त्प्रयत्नप्रमाणेन आन्तरत्वर्यवानकारो नेति भावः तस्मिन्निति सप्तम्यन्तानुकरणमिदं निः शब्दोनेरं त
र्यपरः दिशिसूत्रारणक्रियः अचियाणानुते अव्यवहिते व्यवहिते च सति प्राप्ते अव्यवहिते एवेति पूर्व

भवान्तुमिदिमज्योग्यवयवस्येक इतिसंवध्यते अचश्च ह्रस्वदीर्घप्लुतादि तन्नु ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः तत्र
नुवर्त्तते ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति योऽजिति योजनया लभ्यते ह्रस्वाद्यादि किन्तु द्विवचनं प्रथमा अ एवन आविभक्तौ अ दौ अश्व
भ्यः औ धित्यत्र कृत्वा त्वनिर्देशात् ज्ञापकोऽज्ज्ञ्यम्सो विधिपूर्वत्वमान्ता नस्यादेशः इत्यास्यावस्याचः स्यातिकर्त्तव्ये सतिनेतत्ति
द्धिहिति दिक् पञ्चान्तपदमिति तच्च सति संभवे सामानाधिकरण्ये नेवमंवध्यते नवैयधिकरण्ये न तेन ह्रस्वो नपुंस
के तत्त्स्यजन्तस्य तिपादिकस्येवह्रस्वः श्रीपं नेह सुवाग्वा ह्राणकुलं ग्रामामन्त्राणां दीर्घ इत्यत्र सामानाधिकरण्यासंभवात् ग्राम
दि नामवश इति संवध्यते तेनग्रामसतीत्यादि सिद्धं वाक्यस्थः प्लुत इत्यत्र सामानाधिकरण्यसंभवेपि ग्रहणसामर्थ्याद्वैयधि
करण्याच्चः प्लुत इति वाक्याप्यते अन्यथाऽस्त्रीस्यात् स्त्रीति परिमाषात्यालेदिति कृतेत्यादि वाक्यास्यस्याचः प्लुत इति किमनेन नर्य
ऽपोननतन आयुष्मानेधीदवमीऽ नन्नत्यादिमिदक्वमीदिक आद्यन्तौ टकितौ भवतः अहं धातुकास्येट पापयति एणं च्छाघालेः त्यादि
नायुक सुरस्ता दपवादः न्यायेन स्थानेयोगात्वस्यायमपवादः प्रत्ययः परश्चेत्यनेन तुपरत्वादयवा ध्यतेतेन च प्रत्ययः गावोदिक ऽया
दयः परा एव भवन्ति मिदचोऽन्त्यात्परः स्थाने योगात्वस्य परश्चे निपरस्य चायमपवादः शाभिवनानिनपुंसके स्फूलवर्तीतनु
मल्लुक्ति रुधादिभ्यः श्नमनुपूर्वयोगात्वदयम्पि पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगमात्रस्यापवादोऽस्त्विति चेन्न नुवा
च्यसामान्यापेक्षता मात्रित्यस्व विषयेप्राप्तं सर्वं बाध्यते इति हाभ्युपगमात् अन्यथा स्मेमिमिलकराणांव्यपि स्यात् नचम
वणा यण वमकाराः स्यादितिवाच्यं तणकरल इतिनिर्देशात् अचामद्यान्ते इति मुञ्जोजात्यमिप्रायेणाचइत्येकवचनमि
तिभावः अचामच्यात्परं निकि मचसि लुपति अत्यादचः परोमि स्याद्दितिभाष्ये चोक्यास्यायानेनलिद्धतेत्शमुचादीना
मित्यत्रांतस्याचोऽस भवेनमित्यदिभाषाया अनुपस्थितिप्रसंगात् अन्यतु अचोऽन्त्यात्परोमित्स्यादिति व्याख्यानेयाजयित्वा